

Пізнє прозріння

Олесь Гончар

Новела

Срібне небо низьке. Дюни, валуни.

Деся у субтропіках земля родить чудернацькі плоди золоті, а тут вона родить каміння. Ціле життя люди визбирають його: цей рік визбирають, очистять від нього поле, а наступної весни каміння знову виросло, полізло головешками з ґрунту. Кажуть, морозами його тут витискає з землі.

Понад затокою — рибальські селища та сосни де-не-де. Скупа природа, суворий край. Одначе й він, цей суворий, колись льодовиковий край, здатен народжувати поетів! Здатен дарувати улюбленим муз ніжність, натхнення... Власне, поет чи, точніше, наростаюча слава його й поклікала сюди Івана Оскаровича, людину по горло зайняту, перевантажену безліччю обов'язків, буденних клопітних справ, які, зрештою, до ніжних муз не мають аніякого стосунку. Пів - Арктики на тобі. Кожна секунда на обліку. А втім, кинув усе, приїхав. Навіть сам трохи здивований цим своїм рішенням, злегка іронізує над собою: ось ти і в ролі "весільного генерала", у ролі гостя на вшануванні того, хто з усіх учасників твоєї експедиції був, може найневдатнішим, був особою майже курйозною, іноді просто жалюгідною! Навіть при нікчемнім морозі умудрявся обморозити свого пташиного носа! Пригадується зіщулена слабосила постать, що, поспішаючи на виклик, комічно й незграбно плутається в _якомусь хутрянному балахоні (товариші таки подбали, щоб не обморозивсь), з - під скрученого набік полярного башлика сполохано визирав худе, посиніле від холоду, вічно чимось ніби сконфужене обличчя... Вимагаєш пояснень, скажімо, за самовільну відлучку, а він, поблискуючи сліпими від сонця окулярами, щось там белькоче, шепелявить, не вмючи до ладу зліпити навіть те, що має за душею. Ходив, мовляв, на колонію пінгвінів дивитись... "Та ти краще під ноги собі дивись — там тріщини такі, що незадовго до твого прибуття й трактор проковтнули! Провалишся, хто за такого генія відповідатиме?" Стоїть, підшмаркує, нічого вже й не мимрить на своє виправдання.

І ось ти тут "у зв'язку з ним", ради нього, поряд з численними його друзями з різних республік (правду кажучи, ти й не сподівався аж на таку його популярність). Не забули й тебе: як гостя почесного теж запросили сюди ці рибальські селища, яким ти маєш розповісти про своє товаришування з поетом під час вашої спільної антарктичної експедиції. А чи так усе воно й було, як зараз малюється, чи такі вже й близькі були ви з ним у тих льодових випробах? Для нього ти — один із керівників величезної експедиції, безпосередній, його начальник, чия влада практично безмежна, на чий відповідальності люди, техніка, криголами, а він —(ким, зрештою він був для тебе? Лиш один із численних твоїх підлеглих; мало чим зайнятий, мало пристосований до полярних умов, якийсь тиняйло з кореспондентським квитком, ходячий баласт при тобі,—цим, власне, й вичерпувались ваші взаємини. Звідки було знати, що під тією

непоказною зовнішністю, під тим незграбним балахоном живе ніжна й вразлива душа поета... Та сама, яка згодом так тонко, проникливо, з такою пристрасстю оспіває людей експедиції, віддасть належне й тобі також, твоїй енергії, волі, стійкості особистій... Про це найперше й згадали тутешні піонери, зустрічаючи тебе з квітами. Якась дівчинка, смішно шепелявлячи чистісінько, як той її земляк, усе допитувалась:

- Скажіть, це ви — прообраз? Це вас виведено героєм "Полярної поеми"?

- В образі отого білого ведмеда, від якого вся експедиція стогнала? — спробував пожартувати Іван Оскарович. Але його жарту ніхто з школярів не прийняв, вони його ще й заспокоювали:

- У поемі ви цілком позитивний, це ж ясно! Втілення залізної волі, сили. То ж ви з тракторним поїздом пробиваєтесь крізь пургу, поспішаєте тим двом на допомогу?

Стрекочуть кінокамери, фіксуючи твоє прибуття, уже ти опиняєшся серед поетової рідні, мимоволі стаєш тим, ким тебе хоче бачити цей рибальський край. Для всіх, що тут зібралися, ти не лише бувалий полярник, герой Антарктиди, у людській уяві ти постаєш ще й задушевним другом поета, тим, хто підтримував його в незвичних умовах експедиції, не раз його підбадьорював, полегшував йому існування, і він тобі, може першому довірливо читав — під завивання полярної ночі — свої натхненні рядки... "Але ж він тоді як поет зовсім ще для мене не існував!" — хотілось би їм пояснити. Талантом творчості відкрився пізніше, прогрімів згодом, а тоді був просто дивак з кореспондентським квитком, посланий супроводити експедицію, один із тих непристосованих, необов'язкових при тобі суб'єктів, котрих іноді не знаєш, куди й притулити. В експедиції майже завжди знайдеться кілька таких, що ніби й неминучі, але більше плутаються під ногами, налипають, як морська дрібнота на тіло корабля, мусиш їх нести. При першій зустрічі ти навіть подиву не стримав, як міг такий кволий, хирлявий чоловічок опинитись у колективі новітніх вікінгів, де треба людей двожильних, людей сто разів гартованих. Потім уже стане відомо, яку наполегливість виявив цей суб'єкт, домагаючись права участі у вашім поході, яка дужа пристрассть вела його, штовхала оббивати пороги, доки він кінець кінцем таки домігся свого: озброєний кореспондентським квитком, ледь, тримаючись на ногах після шквалів та штормів, після нападів морської хвороби, він таки ступив одного дня разом з вами на вічну кригу перейшов - з ніяковою усмішкою, з дитячим нежитем під носом— з обмерзлого судна у світ сліпучих, певне, з дитинства омріяних снігів, найчистіших снігів планети...

До смішного соромливий, делікатний, зовсім безпорадний у практичних речах, цей шепелявий улюбленець муз не викликав з твого боку серйозного зацікавлення. Що там і казати про якусь глибоку між вами дружбу: ти для нього Зевс-громовержець, мабуть, із замашками самодура, а він для тебе... Ну що тепер навіть згадувати... Був він наче якийсь недоречний у вашім поході. Здається почував свою зайвість і від того ще більше ніяковів, робив спроби прислужитися товариству, та все якось невпопад. Незлобиво кепкували над ним, мовляв, кореспондент наш і при плюсовій температурі ухитрився обморозитись. Для тебе він теж складався в образ особи майже анекдотичної. А вийшло, бач, так, що саме йому судилося стати співцем експедиції, творцем знаменитої

"Полярної поеми" — поеми, яка стала для її автора лебединим співом. Вклав у неї всього себе, щедро, нещадно. Згорів порівняно молодим, протягом однієї інфарктної ночі, і тепер — за місцевим звичаєм— тільки свічка горить, блимає блідим полум'ям на камені між простими вінками з вічнозеленого віття хвої. Майже в дикім місці його поховано — на узліску, серед каміння та заростей низькорослого ялівцю. Незавидний, скромний цей ялівець теж, кажуть, оспіваний у якомусь із його творів. Справді народним він став у цьому краю поетом. Аж ось де відчуваєш, як люблять тут його, як дорожить ним це рибальське, від природи стримане, не щедре на визнання узбережжя. Міг тепер Іван Оскарович тільки пошкодувати, що за життя так і не заприятелював з поетом по - справжньому, не зробив усе, що міг, — а ти багато міг! - коли в експедиції він опинився безпосередньо під твоєю рукою. Багато що в його полярницькій долі тоді залежало від тебе. Не дуже спішив оберігати, факт... А в їхніх очах, в їхній уяві між тобою й поетом склалися зовсім інші стосунки, виникла ота товариська полдщицька близькість, для якої нема службових бар'єрів. Вважається, що в труднощах експедиції ви взаємно розкрилися серцями, не випадково ж він поряд з іншими так щиро оспівав і тебе, твою людську витривалість, енергію, мужність, ці, зрештою, реальні якості, котрі, перейшовши в поему, набули в ній одразу мовби ще глибшого сенсу, аж ніби поріднивши тебе з легендарними античними мореплавцями. Дико, звичайно, було б іти насупроти уявлень, які тут склалися.

Якщо відводять тобі саме таку роль — нічого не лишається, як тільки взяти її на себе і виступати в ній. Чи, може й сам ти щось у собі недооцінюєш? Може, те, що єднало вас під час експедиції, ті подолані труднощі й усе інше було куди значнішим, ніж досі тобі здавалось? Можливо, поет із своєю дитинною ясновидністю, із своїм глибоким захопленням вами, людьми полярного гарту, був куди ближчий до істини, до справжньої суті речей? Тож - бо вгамуйся, відкинь гризоти і спокійно приймай шану, яку тобі виявляють ці люди, поетові земляки. Десь він тут виростав серед цих ялівців... Так рано пішов із життя, і так пізно ти його для себе відкрив. Тепер і сам відчуваєш його нестачу, щодалі навіть гострішає відчуття серйозної і незамінної втрати. Справді, міг би ще жити та жити... Ще довго полярний люд, мабуть, не матиме такого співця. Та й взагалі: чи народиться вдруге такий?

Рівно й безжиттєво горять свічки серед купи свіжої хвої. Пелюстинка полум'я замість людини. Кілька місяців не дотягнув до ювілейного рубежу... Одначе земляків не дуже, видно, пригнічує фізична відсутність винуватця свята. Без поспіху збираються на мітинг до пам'ятника, що його сьогодні відкриють. Цілими сім'ями сходиться статечний рибальський люд, раз у раз пробіскують у натовпі навіть усмішки, Іванові Оскаровичу пояснюють, що то хтось береговий підкинув жарт на адресу острів'ян — один із тих дотепних жартів, що їх чимало полишив своїм землякам поет.

З натовпу виділяється колоритна постать старого рибалки: кряжистий, нахльосканий вітром, стоїть попереду, обличчя сміливе, навіть ніби трохи сердите — люлька в зубах, бакенбарди руді, аж вогнисті. Міг би зійти за морського пірата для кінофільму...

- Отой теж був йому другом,— вказують Іванові Оskarовичу на старого.

"Теж, теж,— з гіркотою відзначає він про себе.— Тобою вже й інших тут вимірюють".

Вказують ще на острови, що низькою смугою ледь бовваніють у далечі затоки:

- "Наші Командорські" — так він їх жартома називав...

Бо в дитинстві ті острови здавались йому дуже далекими, досягти їх — то була мрія усіх хлопчаків узбережжя. А звідти теж тільки вряди - годи добувались на материк — за гасом або за сіллю...

Повторюють його дотепи, афоризми, вони справді своєрідні, ні на які інші не схожі, Іван Оskarович з подивом це відкриває для себе: "Кожен народ мудрий, але мудрий по - своєму, його мудрість одягнута в одержу таку, що найбільш йому личить..."

Мітинг має відбутись край селища, де біля величезного, сторчма поставленого валуна працюють приїжджі студенти, теж вихідці з цих місць: ні на кого не звертаючи уваги, вони поспіхом завершують роботу — вирубують на камені профіль поета. Це й буде пам'ятник. Як на смак Івана Оskarовича, зовсім непогано в студентів виходить: є схожість і водночас — щось більше за схожість: оце поривне, юнацьке, розгонисте..І що на валуні карбують—теж дотепно: сама природа підготувала їм матеріал для цього наскельного малюнка.

Коли Іван Оskarович у супроводі господарів оглядав брилу, його відрекомендували художникам:

- Знайомтесь, хлопці: це ось друг поета по експедиції, відомий полярник...

На мить юнаки відриваються від роботи, звертають погляди на гостя: так, чули про нього. Один з них, молодий бородань, запитує, кивнувши на брилу:

- Ну як? Таким він був?

Вимагають оцінки. Та ще так різко запитують. І хоч з боку підлеглих своїх Іван Оskarович крутіства не терпів, але тут чомусь і його самого почало водити:

- Ну, як вам сказати... Кожен із нас сприймає ближнього свого суб'єктивно...

- Ні, ви без дипломатії... Нам треба знати: чи схоплено його суть? Його внутрішнє, характерне?

- Тут треба фахівця,— тягне Іван Оskarович.

Тим часом пам'ятник уже обкидають білим полотнищем. Ось так. Порив, натхненність — оце для них головне в його образі. А чи сам ти бачив його таким? "Не помічалось,— але ж, певне, справді це в ньому було, якщо інші помітили?"

Гостей уже кличуть до трибуни. Трибуна імпровізована, оклечена з усіх боків ялиновим гіллям. А люду! Стоять попід дюнами і на дюнах, жінки, чоловіки зацікавлено оглядають твою кремезну, з полярницьким литвом плечей постать. Стримано привітні, декотрі навіть суворі. Ждуть твого слова, Іване Оskarовичу, а що ти їм скажеш? Ні, тут треба без лукавства, тут чеши тільки правду. Все, як було, як сприймалось... не вигадки слухати зібрались вони сюди, ти їм без прикрас подай епопею арктичного походу, в

усій правді подай, навіть якщо була вона й жорстокою,—за тих умов без жорстокості хіба можна було обійтись?

Саме з цього и почав Іван Оskarович, коли його запросили до мікрофона. Рибальський люд, вщухнувши, став уважно слухати гостя, його дужий, на вітрах натренований голос. Промовець дозволив собі в дещо грубуватій, простецько - веселій манері зобразити, як уперше зустрів їхнього земляка, прибулого з останнім судном на/поповнення експедиції. В каптурі, насунутім на шапку, жалюгідний він мав тоді вигляд, - тут як мовиться, слова з пісні не викенеш. "Серед людей найнеобхідніших полярних професій ще один кореспондент, замерзайло, баласт, добре ж, коли хоч анекдоти вміє розказувати",— ось ким він був для тебе, принаймні під час тієї першої зустрічі. Тисячі клопотів на плечах, а тут ще маєш думати й про цього, подбати про його нічліг, деє маєш притулити небораку в перенаселених_крижаних печерах. Для більшої правдивості Іван Оskarович навіть того не утаїв, як —не без внутрішнього поглуму - порадив був йому кочувати по добрих людях, по черзі займаючи місце того з полярників, котрий стає на вахту. То до радистів, то до метеорологів, то ще до когось, — одне слово, ганяв ти, всемогутній, його, мов солоного зайця, бо дошкулити кореспондентові в подібних ситуаціях, чого там гріха таїти, дехто вважає для себе своєрідним шиком...

Сповідався як на духу Іван Оskarович з цієї ялинової трибуни, в усьому признавався без крутійства, без дипломатії, цілком щиро. Бачив, мовляв, що за станом здоров'я мав би він тоді увільнити вашого поета від авральних робіт, але з пільгами не спішив, до того ж і сам поет виявився людиною самолюбною, полегшень не шукав, від різних незлагод захищався більше гумором, тихим жартом. Коли й не кликали — з власної волі йшов з усіма, ставав, де найтрудніше. Розвантажувати трюми, тягати ящики, викочувати важезні бочки — ніщо його не минало, ні від чого він не ухилявся. Ішов на роботи навіть непосильні, займав місце поряд з найвитривалішими, мовби хотів вивірити себе, упевнитись, чого він сам вартий... І все це з його, Івана Оskarовича, мовчазної згоди,що дорівнювалась велінню.

- Можете сказати, чим ти хвалишся? — рокотав Іван Оskarович сповідально. — Що мав змогу оберекти і не оберіг? Що безжальним виявився? Таке ніжне створіння не пощадив? Але ж ви й мене зрозумійте, друзі: там пощадиш одного, а на його сусіда звалиш подвійну ношу. Буває, коли щадити не маєш права. Бо чим він там був кращий за інших? Що частіш носа обморожував? Що музи були до нього прихильні? Але про це я тоді навіть і не підозрював! А ось курйозів усяких із ним — цього, будь ласка: на кожному кроці... Розповів, як на високих льодах нудило їхнього земляка від нестачі кисню. І як він соромився нападів морської хвороби, що від неї так і не виробилось у нього імунітету...

Далі епізод був такий, що слухачі мусили б хоч - не - хоч заусміхатись, проте обличчя в усіх кам'яні і тільки ще напруженіше дивляться аж із дюн на тебе. Іван Оskarович відчув: щось не виходить. Зовсім не та реакція, якої він сподівався! Нічого не приховуєш, все їм викладаєш відверто, а враження таке, ніби не цього вони від тебе

ждуть. Там, де поет потрапляв у смішну ситуацію і, власне мав би бути комічний ефект, люди стоять незворушні, а той рудий пірат з бакенбардами навіть нахмурюється, з лютим виразом закусує люльку в зубах. Ні, ділитися спогадами — річ ризикована. Мабуть, своєю відвертою розповіддю ти мимоволі порушив уже усталений образ поета, за дрібницями не розгледів у ньому щось істотніше, оте, чим живе він у їхній уяві, в їхній строгій, мовчазній любові. Сяк – так закінчив Іван Оskarович свій виступ, одержав знехітьма відпущену йому порцію оплесків — оплесків чемності, а відійшовши від мікрофона, збагнув з прикрою ясністю: слово було невдалим. Намагався зусиллям волі повернути собі душевну рівновагу, але це йому не вдавалось. Ох і встряв! І навіть причину невдачі не міг собі пояснити: на чому ж спіткнувся? Можливо, аж надто випирала наперед твоя власна персона, оте твоє полярне всемогуття? Бо ж про яке всемогуття може йти мова, коли над безліччю твоїх ділових і загалом потрібних звітів про експедицію уже нині вивиснується "Полярна поема", височить як найтривкіший і найдовговічніший з вашого походу звіт для нащадків... Замість твоїх давніх, усталених критеріїв життя висуває свої, несподівані. Твоє ж зверхнє іронізування над поетом і зовсім було недоречним, а для деяких з тут присутніх, навіть образливим. Дивно. Ти, який не раз виходив переможцем із найскрутніших службових баталій, тут ось не зумів вчасно зорієнтуватись, такого дав маху. Вже й не рад був, що згодився приїхати сюди, хоча як же було й відмовитись, коли запрошував, по суті увесь край, всі оці розкидані по узмор'ю та островах рибальські селища. І розповідь твоя зрештою спиралась на факти, всі вони мали місце, нічого ти не вигадав від себе... То чи ж винен ти, що не збігаються вони з чиймись уявленнями та фантазіями, з людською одвічною слабкістю — витворювати собі ідеал чи принаймні об'єкт для захоплення?

Був потім обід у кафе з саморобним пивом ячмінним; зачерпують цей екзотичний напій грубими дерев'яними корцями, треба неодмінно такими корцями, це давній рибальський звичай, що походить з середніх чи ще й давніших віків. Виступала тут же художня самодіяльність, пісень співали здебільшого жартівливих, що їх залишив своєму краєві поет. Мав він, виявляється, вдачу веселу, бешкетну. І як він багато встиг! І яким потрібним виявилось для людей оте його мовби й недоладне, мовби несерйозне життя!.. Щонайдивніше, Іван Оskarович помічав, що і його, як і тих дітлахів, особа поетова тут чимось приворожує, захопила й не випускає з свого силового поля. Внутрішній голос підказував: є тобі, чоловіче, за чим пошкодувати. Може, з рідкісним другом розминувся, з тим, чию втрату вже нічим не зможеш компенсувати.

Так, химерним він був, зовсім не пристосованим до того аж надто суворого життя. Однак щось у ньому було й тоді, чимось привертав він до себе людей! Згадай, як твої ж товариші – полярники мовби й жартома, однак з відтінком ніжності, називали його "людиною сніжної чистоти". Раніше про це не думалось, а зараз чув, як щемливо нарастає почуття втрати і каятьби: пізній жаль, пізнє прозіння!

Навпроти Івана Оskarовича сидять три жінки в темному, стримані, неговіркі. Мовчазні піфії чиеїсь долі. А край столу серед місцевих уже бражничає на повну волю той рибалка – гігант з вогнистими бакенбардами: поминки так поминки! Один ківш

спорожнив, другий бере, піна в ньому аж кипить... А рука! Оце Голіаф!.. Ось би такого в експедицію! В ролі Нептуна виступав би при переході [екватора". І раз у раз поглядає в цей бік. Що він хоче сказати? Очі дрібненькі, але мають в собі силу: дивляться прямо, навіть уперто. І раптом Нептун голосно звертається через стіл до Івана Оskarовича:

- А ви з ним, як видно, льодах... Просто рекорди бездушності ставили! Іван Оskarович навіть зніяковів:

- Такий то материк. Там не до ніжностей...

- Це ясно. Несміливий, кажете, конфузливий? А я знав його по фронту, по нічному бою на островах. І нічого конфузливого ми за ним тоді не помітили...

Для Івана Оskarовича це була новина!

- Вперше чую, що він фронтовик.

- Отож - бо. А він і тоді дух наш підтримував. І вже тоді ми його любили. За вірність, за товариськість. Навіть за оту його шепелявість, що вам здавалась смішною.

- Попав під вогонь,— почервонів Іван Оskarович.— І заслужено. Крийте, крийте...

- Та ні, це вихопилось мимоволі,— усміхнувся гігант.— За ваше здоров'я!

Іван Оskarович після цього сидів понурений. Здається, розгадав нарешті причину своєї невдачі з виступом. Всі оті анекдотики. Хизування власною величчю. Біда в тому, що й до сьогодні ти ще вважав поета мовби своїм підлеглим, з котрим можна повестися абияк, виставити його у світлі смішному, невмілим, безпорадним... Ти й не помітив, як він із своєю "Полярною поемою" уже давно вийшов з - під твоєї підлеглості! Якщо він і підлягає нині якимось законам, то хіба що тим, іншим, вічним, тобою вже ніяк не контрольований... І для всіх людей, що зібралися тут, він — гордість, він чистий, він повік уже буде невіддільний від своєї прекрасної поеми! Та й ти хіба хотів зумисне принизити його образ?.. А що дехто у твоїх свідченнях вбачає бездушність... То вона ж таки була?

Кепсько почувався Іван Оskarович. Вибравши момент, коли можна було непоміченим встати з - за столу, він вийшов із кафе, спустився до моря й, дихнувши на повні груди, рушив узбережжям. Уже вечоріло. Вподовж берега всюди громадились валуни, більші й менші, найдивовижніших форм — рештки льодовикової епохи.

Затока, небо низьке, валуни. Це те, що було поетовим світом, те, що він оспівав. Біля багатотонного валуна, на якому перед цим студенти вирубували профіль поета, стоять вінки ялинові, решта все вже прибрано, нема й покривала, що його зняли при відкритті. Нікого поблизу. Лише осторонь маячать гуртиком у піднятих капюшонах дівчатка - школярки, здається, якраз ті, що вітали Івана Оskarовича вранці й для яких він був лише "прообраз"... Зараз дівчатка, ніби навіть не помітивши його, повернулись у бік моря й, притихлі, присуворілі, дивились на танучі в надвечір'ї острови. Маленькі осамотнілі музи...

Полярник вирішив ще раз уважно оглянути наскельний студентський витвір: чимось він таки приваблював. Профіль поета — на весь розмах валуна. І хоч образ ескізний, проте в ньому таки щось є, байдужим тебе не полишає: довгов'язий, чубатий поет, усміхаючись, спрямував погляд кудись мимо тебе, і нема зла на його обличчі,

нема тої конфузливості та безпорадності, про які ти сьогодні так не до речі розбалакував... Навпаки, відчувається певність у ньому та ще якась натхненна хлоп'яча веселість, якою він, здається, найбільше й приваблює: знаю, мовляв, що бував я смішним та незграбним, але що з того? Я ж бо душею з вами був! Жив для вас! З вами й залишаюсь!.. Мовби т таке щось хотів він сказати, задивившись у море, на свої ледь помітні під вечірнім обрієм "Командорські"...

Мокрий сніг пролітав, але Іван Оскарович цього навіть не помітив. Стояв перед брилою, невідривно вивчаючи накарбований на ній розгонистий профіль молодої людини, і тоскне почуття втрати не покидало його, і дедалі певніше здавалось, що саме таким, летючим, безстрашним, поривним, йому вже колись доводилось бачити поета в житті.

1974